

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Pirinen, Hanna

Title: Pyhämaan uhrikirkon kuoriaidan maalaukset vuodelta 1667 : varhaismoderni ikonografia eletyn uskonnon visuaalisena ilmentymänä

Year: 2023

Version: Accepted version (Final draft)

Copyright: © 2023 Suomen kirkkohistoriallinen seura

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Pirinen, H. (2023). Pyhämaan uhrikirkon kuoriaidan maalaukset vuodelta 1667 : varhaismoderni ikonografia eletyn uskonnon visuaalisena ilmentymänä. In S. Mikkola, & P. Räisänen-Schröder (Eds.), *Eletty reformaatio : protestanttisen uskonnollisuuden muotoja uuden ajan alun Euroopassa* (pp. 225-259). Suomen kirkkohistoriallinen seura. Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 243.

Pyhämaan uhrikirkon kuoriaidan maalaukset vuodelta 1667

Varhaismoderni ikonografia eletyn uskonnon visuaalisena ilmentymänä

1. Johdanto

Kuvien kautta avautuu yksi näkökulma varhaismodernin ajan ihmisten elettyyn uskontoon. Pyhämaan kirkon kuoriaitaan vuonna 1667 toteutettujen maalausten tutkimisessa kuvat ovat kirjallisten lähteiden puuttuessa oleellinen lähtökohta. Maalaukset teksteineen mahdollistavat tarkan kohdennuksen aikaan ja paikkaan sekä maalausten syntyyn vaikuttaneisiin keskeisiin henkilötoimijoihin. Kuoria kirkkosalista erottavan kuoriaidan yläosaan maalattuja kuvia tulkitaan seuraavassa visuaalisena todisteena ja johtolangan kaltaisena jäänteinä ensisijaisesti lahjoittajansa, mutta myös maalarin ja seurakuntaa johtaneen kirkkoherran eletystä uskonnosta.

Pyhämaan uhrikirkon kuoriaidan kuviin keskittyvää taidehistoriallista tarkastelua kehystetään holistisen kirkkohistoriallisen uskontoetnologian aineksilla. Ajan, paikan ja sosiaalisen dimension yhteen kietova tarkastelutapa on tyypillistä etnologiselle tutkimukselle. Ruotsalaisen kirkkohistorioitsijan *Hilding Pleijelin* (1893–1988) edustama uskontoetnologia edusti kansanuskoksi kutsutun, perinteitä vaalineiden paikallisyhteisöjen eletyn uskonnon ensimmäistä pohjoismaista tutkimuspolvea. *Pleijel* oli omaksunut hermeneuttiseen tutkimusotteeseensa vaikutteita 1900-luvun alkupuolen saksalaisesta *Volkskundesta*. *Pleijelin* uskontoetnologialla oli pitkän aikavälin pysyvien uskonnollisten arvojen tunnistajana yhtymäkohtia 1970- ja 1980 -luvuilla kukoistaneen uskontososiologisen tutkimuksen kanssa. Kummassakin tarkasteltiin paikallisyhteisöjen jakamia sukupolvelta toiselle siirrettyjä pysyviä, pitkäkestoisia ajattelumalleja ja tapaperinteitä.¹

Lundin yliopiston vireään kansankulttuurin tutkimukseen liittynyt *Pleijelin* tutkimus toi esiin katekismuksen roolin vanhaluterilaista kristillistä kasvatuskulttuuria leimanneena tekijänä.² Pyhämaan seurakuntaelämää 1600-luvun jälkipuoliskolla ei toki voi rinnastaa historiallisista syistä vahvasti tanskalaistradition värittämän Skoonen maakunnan uskontoperinteeseen, mutta eletyn uskonnon tutkimuksessa *Pleijelin* konsepti huoneentaulun maailmasta kuvastuu seuraavan tarkastelun pyrkimyksessä selvittää Pyhämaan kuoriaidan kuvasisältöjen yhteyttä eletyn uskonnon moraaliseen perustaan. Turun piispat pitivät katekismusopetusta 1600-

¹ Esimerkiksi Robert A. Orsi tutki New Yorkin Harlemin italialaisten maahanmuuttajien uskonnollisia tapoja ja käsityksiä. Orsi 1985.

² Pleijel 1970, 7–10, 18, 23.

luvulla tärkeänä. Paikallisyhteisön ja kirkollisten auktoriteettien välinen vuorovaikutus on kiinnostava tutkimuskohde nykyisin historian tutkimuksen piirissä vireän eletyn uskonnon tutkimuksen näkökulmasta. Esimerkiksi Sari Katajala-Peltomaa ja Raisa Toivo ovat tutkineet myöhäiskeskiajan ja varhaismodernin ajan tavallisten ihmisten arjen uskonnollisuudessa tiedostamattomasti toisiinsa kietoutuvia aineksia, kuten profaanin tapaperinteen ja uskomusajattelun sekä institutionalisoidun, teoreettisen ja dogmaattisen kirkollisen kulttuurin vaikutuksen yhdistymistä.³

Pyhämaan uhrikirkon kuoriaitaan on maalattu useita aiheita. Kirkkosalin puolelle maalatut aiheet muodostavat kokonaisuuden, jossa kuoriaidan oven pohjoispohjoispuolelle on maalattu luomiskertomuksen henkilöt Aatami ja Eeva verhonaan vain saunavihtaa muistuttavat lehväkimput. Paratiisin eläimistä papukaija esiintyy maalauksissa kolmesti, samoin kuin Ruotsin valtakunnan leijonavaakuna. Eläinmaailmaa edustaa myös kuoriaidan oven eteläpuolelle kuvattu lohikäärme, joka on saanut kaulaansa piston Pyhän Yrjänän peitsestä. Ratsailla kuvattu urhea ritari on näin pelastunut prinsessan joutumasta lohikäärmeen ahmaisemaksi. Nämä aiheet muodostavat muusta kirkon maalauskoristelusta eroavan ryhmän, jota ei ole aikaisemmin tutkittu.

Kirkon vaihteita ja maalauksia on tarkastelu yleispiirteisesti taidehistoriallisessa tutkimuksessa.⁴ Pyhämaan kirkon seinille maalattu kuvasarja esittää Jeesuksen elämää ja uhrikuolemaa päättyen taivaaseenastumista ja Pyhän Hengen vuodatusta esittäviin aiheeseen. Tärkein esikuva seinien suurille gobeliinimaisille maalauksille on Rostockissa vuonna 1590 painettu ruotsinkielisen Rukouskirjan kuvitus.⁵ Kuorin sisäpuolella on kahden yksisarvisparin lisäksi kerubiaihe, pitsi-, kukka- ja kasvikuviota. Katon rajaan maalatut tekstit liittyvät kirkkoon Herran huoneena, seurakuntaan ja Sanan kuulemiseen.⁶ Kirkon koko sisätilan kattava maalauskoristelu oli yleistä 1600-luvun jälkipuoliskolla, ja sitä pidettiin sivistystahdon osoituksena Ruotsin suurvallan kehittämissä projektissa, jota itäisen osan alueella johti tarmokkaasti kenraalikuvernööri Pietari Brahe. Hän kannusti seurakuntia kunnostustoimenpiteiden ohella huolehtimaan myös kirkkojen koristamisesta.⁷

[Kuva 1]

³ Katajala-Peltomaa & Toivo 2021, 8, 16.

⁴ Riska 1959, 259–265; Pettersson 1987, 201, 218; Pettersson 1988, 286–289; Karsikas 1999, 9–11; Karsikas 2000, 23–26; Valkeapää 2020, 62, 191–192.

⁵ Een Bönebook 1590; Pettersson 1987, 218–220.

⁶ Ps. 84:2–3, 11; Ps. 100:1–3; Hepr. 3:8.

⁷ Pirinen 1996, 58–59.

Kirkkosaliin avautuvien kuoriaitaan maalattuja aiheiden tarkastelun tavoitteena on hahmottaa sitä, miten yhteiskuntaideologian tai kristillisen kasvatuksen kaltaiset periaatteelliset asenteet näkyvät kuvissa ja miten tämä voidaan sitoa moraalikasvatukseen ja kristillisen elämän ohjeistukseen 1600-luvun jälkipuolella. Kuvien avulla avautuu näkökulma yleisempään, yksilöiden intentiot ylittävään aikakauden mentaalihistoriaan.⁸ Maalaukset tekevät näkyväksi myös varhaismodernin ajan yhteiskuntaa, kuten valtiota ja yksilöä kruunun alamaisena.

Maalausten synnyn kannalta kolme oleellisinta henkilövaikuttajaa ovat kiinnostavia eletyn uskonnon näkökulmasta. Niin maalausten lahjoittajan, Uuteenkaupunkiin asettuneen pyhämaalaissyntyisen laivuri ja kauppias Hans Soranderin kuin kirkkomaalarina asemansa vakiinnuttaneen Christian Wilbrandtin (k. 1677) samoin kuin pitäjän kirkkoherran Matthias Melanderin (k. 1675) elämänpiirin aineksia on mahdollista tarkastella uskonnollisessa, kulttuurisessa ja poliittisessa kontekstissa. Karoliinisen kirkkokurin mukaisen kristillisen kasvatuksen edistymistä kuvaavat lähteet ulottuvat paikallisseurakunnan tasolle. Hiippakuntaohjeissa ja piispantarkastuspöytäkirjoissa on merkintöjä, jotka toimivat sekä tutkimusta kehystävinä johtolankoina että todisteina hiippakuntaa johtaneen piispan kirkkoherroille säilyttämistä kasvatusvelvollisuuksista pitäjissään.⁹

Tärkeimmäksi taidehistoriallisen vertailevan esikuvatutkimuksen kohteeksi nousevat kuitenkin Pyhämaan uhrikirkon kuoriaidan vuosisataisesta kristillisestä kuvastoperinteestä peräisin olevat maalaukset. Kuvat maalattiin 1600-luvulla graafisten mallien mukaan. Kuvamaailma oli laajentunut painoteollisuuden yltäessä suurten painosmäärien massalevityksen. Kuvien ikonografisella ja sisällönanalyysillä suhteutetaan elettyä uskontoa malleina käytettyihin kirjallisiin ja kuvallisiin lähteisiin, kuten grafiikkaan, kirjankuvitukseen ja maalarin aiemminkin suosimien aiheiden toistumiseen. Kuvat ovat ensisijaisia todistekappaleita, jotka toimivat lähtökohtana tässä artikkelissa tarkastellulle eletyn uskonnon representoitumiselle. Tilaaja, maalari ja kirkkoherra ovat kuvia valitessaan yhdistämisellä ja rinnastuksella luoneet 1660-luvun luterilaisessa ympäristössä ymmärrettyjä sisällöllisiä merkityksiä. Teoreettisesti representaation käsite kuvaa prosessia, jossa kristillisen kuvaston aiheet, maalauskokonaisuudesta päättäneet henkilöt ja ajan aatteet merkkijärjestelmiseen ovat kohdanneet toisensa luoden uuden merkitysjärjestelmän. Tämä merkitysjärjestelmä on sekä intentionaalinen – tilaajan, maalarin ja kirkkoherran tavoittelemien tarkoituserien tuotos

⁸ Karonen & Hakanen 2017, 19–23.

⁹ Lempiäinen 1963, 148, 151.

– että sisällöllisesti monista osasista muodostettu konstruktio, joka on luonut käyttämillään keinoilla mielleyhtymiä.

Erityiseksi 1660-luvun kirkollisen kuvakulttuurin tekee keskiajan kuvaperinteen ja sitä uudistavan varhaismodernin ikonografian rinnakkaisuus. Jatkumoa ja variaatioita on problematisoitu viime vuosikymmenellä kristillistä kuvastoa käsittelevän taidehistorian piirissä, mikä on johtanut yhtäältä heterokronisen punoutuneisuuden tunnistamiseen ja toisaalta se on vahvistanut terminologista täsmentymistä.¹⁰ Tanskalainen taidehistorioitsija *Martin Wangsgaard Jürgensen* on painottanut jatkumoilmiöiden tunnustamista ja korostanut keskiajan kuvaston jatkumista ja sulautumista reformaatiota seuranneeseen kuvakulttuuriin. Tästä syystä tällaista sulautumisvaiheen kuva-aiheiden tutkimusta tulisikin kutsua varhaismodernin ikonografiaksi, ei aiemmin yleiseen tapaan luterilaiseksi ikonografiaksi. Näin voidaan huomioida konfessionaalisesti painottuvat kuvien uudet tulkinnat hylkäämättä jo aiemmin käytössä olleiden ja edelleen suosionsa säilyttäneiden kuvien samanaikaisuutta luterilaisten kirkkojen maalauksissa.¹¹ *Wangsgaard Jürgensenin* tavoin puolalainen taidehistorian professori *Jan Harasimowicz* käyttää käsitettä varhaisen uuden ajan kristillinen kuvateologia synteettisesti kuvastoonsa eri aineksia sulattavan luterilaisen kuvaperinteen tutkimuksessa.¹²

2. Huoneentaulun maailma elettyinä uskontona

Kirkkohistorioitsija *Hilding Pleijelin* vuosikymmeniä sitten lanseeraamasta uskontoetnologiasta tuli osa Lundin yliopiston vireää kansankulttuurin tallennus- ja tutkimustoimintaa 1940-luvulta alkaen. Tutkimuksen ajoittui viimeiseen mahdolliseen hetkeen, jolloin muistelukerronnan tallentajille avautui Skoonen kylien ja pienten kaupunkien iäkkäiden perinteentuntijoiden kautta katoamassa ollut arvoyhteisö, *Pleijelin* luterilaisen huoneentaulun maailmaksi kutsuma perinteinen elämänmuoto yhteiskuntakäsityksineen.¹³

Uskontoetnologia pureutui eletyn uskonnon kantamiin vuosisataisiin vanhaluterilaisiin arvoihin ja niitä heijastaviin kristillisiin kasvatusasenteisiin, joten Skoone tanskalaistradition vaalijana on tarjonnut suhteuttavan vertailukohdan pyhämaalaisperinteen taustoitukselle. Huoneentaulun sisällön ja velvoitteiden ymmärtäminen edusti luterilaisen kristinopin opin opetuksen korkeinta tasoa. Tanskalaiset reformaattorit olivat nostaneet katekismusopetuksen

¹⁰ Punoutuneisuuden käsitteestä (entanglement) Toivo & Miettinen 2021, 8–9.

¹¹ Wangsgaard Jürgensen 2013, 357, 366; Wangsgaard Jürgensen 2018, 79.

¹² Die frühneuzeitlich-christliche Bildtheologie; Harasimowicz 2017.

¹³ Pleijel 1970; tallennus- ja keruutyön tuloksena syntyi LUKA-arkisto (Kyrkohistoriska arkivet i Lund).

keskeiseksi työmuodoksi. Painopiste näkyi kirkoissa erityisinä kehystettyinä tauluina, jotka korvasivat kuvaesitykset. Esimerkiksi kymmenen käskyä tekstinä saatettiin asettaa alttaritauluksi.¹⁴

Tanskasta tuli kristillisen kasvatuksen mallimaa 1600-luvulla. Lasten opetuksessa Lutherin Vähä katekismus muodosti perustan. Oppimäärään lisättiin vuoden 1600 tienoilla kymmenen käskyn selitykset sekä Lutherin opetus kasteesta ja ehtoollisesta. Tämän lisäksi edellytettiin vielä huoneentaulun ytimen ymmärtämistä, ja näin laajennettuina oppisisällöt ulottuivat katekismuksen ylimmän hengellisen ja maallisen tason sisäistämiseen asti. Perimmäisenä tavoitteena oli saada jokainen huoneenhallitukseksi kutsutun laajan perhekunnan jäsen ymmärtämään asemansa mukaiset velvollisuudet ja ne yhteiskunnalliset vastuut siten kuin se katekismuksen selityksessä kuvattiin. Opetusta ja tulosten kontrollointia tehostettiin Själlannissa jopa erityisen katekismuskampanjan avulla 30-vuotisen sodan aikana.¹⁵

Rauman-Uudenkaupungin seutu oli laajaan Turun hiippakuntaan suhteuttaen kulttuurisesti edistyksellistä rintamaata, ja näin rinnastus Skooneen ei ole täysin tuulesta temmattu. Varsinainen vertailuasetelma ei kuitenkaan ole suurten erojen vuoksi mielekäs. Suomalainen kirkkohistoriallinen tutkimus on nimittäin osoittanut, ettei katekismusopetuksessa saavutettu pitkään aikaan kaikkialla samantasoista hallintaa. Pitkistä välimatkoista johtuen suurissa pitäjissä opetuksen kontrolli ei ollut tehokasta eikä opetus siten saavuttanut samaa tasoa kuin Lounais-Suomen pienissä pitäjissä tai esimerkiksi uudessa lohkomalla vuonna 1639 muodostetussa Pyhämaan seurakunnassa. Piispa Iisak Rothovius harmitteli eri yhteyksissä erityisesti kirkkokurin heikkoutta Viipurin hiippakunnan alueella. Ruotsin suurvallassa saatikka valtakunnan itäisen lohkon alueella Suomessa kulttuurialueiden väliset pysyivätkin pitkään suurina.¹⁶

Turun piispa Iisak Rothovius pyrki vakiinnuttamaan tanskalaiselle kristilliselle kasvatukselle tyypillisiä toimintatapoja Turun hiippakunnassa. Opetusmuodoksi ohjeistettiin katekismussaarnat ja -kuulustelut. Seurakuntalaisilta edellytettiin katekismuksen kuuden pääkappaleen elikkä kymmenen käskyn, uskontunnustuksen ja Herran rukouksen hallintaa sekä kasteen, avainvallan ja alttarin sakramentin sisältöjen ymmärtämistä. Lisäksi oppikokonaisuuteen kuului aamu- ja iltarukousten, yleisen synnintunnustuksen sekä ruokarukouksen hallinta. Näiden opettamiseksi Tuomas Florinus oli laatinut piispan toiveesta papiston käyttöön latinankielisen katekismuksen opetusoppaan, joka ilmestyi vuonna 1634.

¹⁴ Tekstitaulut olivat yleisiä tanskalaisalueella 1570-luvulta 1620-luvulle. Harasimowicz 2011, 106–109.

¹⁵ Fink-Jensen 2017, 381–383.

¹⁶ Parvio 1959, 174; Lempiäinen 1963, 153–154.

Piispa oli antanut vuonna 1639 tehtävässään aloittaneelle Pyhämaan kirkkoherra Matthias Melanderille virkamääräyskirjeellä evästyksen tarmokkaaseen katekismusopetukseen juuri perustetussa seurakunnassaan.¹⁷

Uudenkaupungin saariston uhriperinne huomioon ottaen herää kuitenkin kysymys, oliko nuoren kirkkoherra Melanderin piispalliselta esimieheltään saamalle tehtävänannolle erityinen motiivi. Pyrkikö piispa Rothovius painottamaan luterilaisen opin ydinkohtien hallintaa siksi, että näin tavoiteltiin mahdollisten keskiaikaisen uhriperinteen jäänteiden poisjuurimista?

3. Pyhämaan Luodon uhrikirkon erityispiirteet

Pyhämaan kirkolla on uhrauskäytännön vuoksi vahva yhteys merenkulkuun. Huomattava osuus Pyhämaan kirkon saamista uhrilahjoituksista tuli Tukholmaan purjehtineilta merenkävijöiltä. Tavallisimmin uhrina oli rahalahjoitus. Tapa oli syntynyt jo keskiajalla, ja rakennusarkeologisissa kaivauksissa onkin löydetty hopearahoja ja vähäarvoisempia kolikoita. Pienten seurakuntien taloudelle uhrilahjat olivat tarpeellisia, sillä niistä saatiin varoja kirkon korjauskuluihin ja kaunistamiseen esimerkiksi maalauksilla. Paikallispapistolla ei ollut erityistä tarvetta estää tavan säilymistä. Lahjoitusvarat kirjattiin Pyhämaallakin vanhaan tapaan kirkon rakennuskassaan, fabricaan, jonne kerätyillä varoilla jo keskiajalla oli rahoitettu pitäjänkirkkojen rakentamista.¹⁸

Suomalaisia uhrikirkkoperinnettä reformaation jälkeen tutkineet historioitsijat *Mauno Jokipii* ja *Raisa Maria Toivo* ovat osoittaneet, että uhrikirkot palasivat uudelleen, tosin perustaltaan muuttuneina luterilaiseen kirkolliseen käytäntöön 1600-luvulla Suomessa ja muualla Pohjoismaissa. Luterilaisessa opetuksessa korostettiin uhrilahjaa kiitosuhrina Jumalalta hädässä saadusta avusta ja samalla korostettiin armo-oppia, joka kumosi ajatuksen erityisten ponnistelua vaativien tekojen tai annettujen lahjojen tehovoimasta. Kirkolle annettu kiitosuhri poikkesi keskiajan katolisesta käytänteestä, jossa pyhimykselle kohdistettiin pyyntö hädän hetkellä tai muussa yksilön voimavarat ylittävässä tilanteessa ja samalla tehtiin etukäteinen votiivilupaus lahjasta, pyhiinvaelluksesta tai erityisen tehtävän suorittamisesta pyynnön toteuduttua. Tämä tapa kiellettiin reformaatioajan normatiivissa teksteissä.¹⁹

¹⁷ Lempiäinen 1963, 151–152, 234–235.

¹⁸ Jokipii 2002, 37–38, 41–45, 49; Toivo 2014, 307, 309–311.

¹⁹ Jokipii 2002, 42–60, 71–74; Toivo 2014, 299–301.

Kiitosuhri hädässä saadusta avusta vaikuttaa olleen saaristolaisten yleinen tapa, sillä keskeisten laivareittien varrella sijainneista saaristokappeleista on tehty rahalöytöjä, jotka on tulkittu matkamiesten jättämiksi uhreiksi. Löydettyjen uhrirahojen perusteella kolikoita on jätetty varsin yleisesti aina 1760-luvulle saakka.²⁰ Tavassa on toki ero: keräyslippaita edeltäneeseen uhritukkiin, alttarille tai papille kirkkoa varten annettu rahalahja on kirjattu tileihin joko lahjoittaja nimeltä mainiten tai anonyymeiksi jääneenä lahjoituksina. Varat on käytetty kirkon hyväksi. Sen sijaan salaisemmin alttarin taakse, seinänrakoseen tai lattiapalkkien väliin ujutettu uhrikolikko on ollut uhraajan ja taivaallisen avuntuojan välinen sopimus, joka ei ole konkretisoitunut käytännön hyödyksi, kuten kirkkomaalauksen tai -tekstiilin hankinnaksi.

4. Lahjoittajan, kirkkoherran ja maalarin roolit kuoriaidan maalausten synnyssä

Vastuu yhteiskunnallisesta kehityksestä säilytettiin suurvaltakaudesta johtavien säätyjen aateliston ja papiston vastuulle. Heidät velvoitettiin kaunistamaan kirkkoja lahjoituksillaan. Taloudellisina nousukausina myös vauraat porvarit ja talonpojat tekivät esinelahjoituksia. Pyhämaan kirkon maalausten ainoa nimeltä tunnettu lahjoittaja Hans Matinpoika Sorander oli noussut talonpoikaistaustasta kauppaporvariksi. Sukututkija *Bertil Sourander* on tunnistanut Hans Matinpojan yhdeksi Soran talon isännän Matti Eskilipojan viidestä pojasta. Rippikirjaan pojan nimi on merkitty muodossa Johan. Johannes ja Johan etunimestä on yleisesti käytetty puhuttelumuotoa Hans. Lahjoittajaksi voidaan tämän todisteluketjun perusteella identifioida varsin luotettavasti Pyhämaan Kuivarauman kylän Soran talosta syntyisin oleva Hans Sorander, joka teki sittemmin menestyksekkään uran laivoja omistaneena kauppaporvarina Uudessakaupungissa.²¹

Lahjoitusmotiivia ei ole tarkemmin dokumentoitu, mutta Pyhämaan uhrikirkon erityisluonne huomioiden, ei ole mahdotonta olettaa, että hän on ilmeisesti kustantanut maalaukset kiitosuhrina. Kuoripalkin eteläiseen reunaan sommitellussa inskriptiossa kerrotaan lahjoittaja, lahjoitusvuosi 1667 ja maalauksista maalarille maksettu varsin korkea 10 taalarin palkkio:

²⁰ Jokipii 2002, 37–42.

²¹ Sourander 1932, 85–86, taulut 4 ja 5; Hormia 1939, 209–210; Paasio 1979, 118; Jokipii 2002, 41–45, 49–52.

*Gudhi till ära Och thena Gūdh Hüß til prydnad. Haffuer erligh Och wälförstondigh man. Hans Matzon låtit Måla denne Höög Chiür Balcken med Sin egen omkåstnadh. Giffuit. 10 Dallar R. M. Anno 1667.*²²

[Kuva 2]

Eletyn uskonnon näkökulmasta maalaukset lahjoittanut laivuri Sorander on kiinnostava tutkimuskohde. Voidaan olettaa, että kirkolle tehty lahjoitus on laivoja omistaneelle Soranderille hänen elämänpiirissään tavallista rannikon ihmisten uskonnonharjoitusta. Merihätä ja siitä pelastuminen on merenkulkusta ja kalastuksesta elantonsa saaneelle yhteisön yhteisesti jaettua uskoa Jumalaan avuntuojana.²³ Soranderin maailmankuvaa määrittävät todennäköisimmin hänen roolinsa kristillisen huoneenhallituksen isällisenä päämiehenä ja perheensä, talouteen kuuluvien palkollisten ja laivoille värvätyn väen isäntänä.

Laivuri Soranderin elämä ajoittuu Ruotsin suurvaltakauden rikkaan kuvakulttuurin, alueita yhdistävien verkostojen ja uusia maanosia tavoittavan tieteellisen tutkimuksen pioneerivaiheeseen. Mitä voidaan päätellä maalauslahjoituksesta kuvia tulkitsemalla? Valottavatko kuvat hänen henkilökohtaisia uskonnollisia käsityksiään? Mitä kuvat ehkä merkitsivät hänelle yksityisesti? Mitä hän tavoitteli ja representoi kuvasisältöjen avulla julkisissa rooleissaan? Soranderin henkilökohtaista vakaumusta valottavien lähteiden puuttuessa johtolangaksi jäävät kuvat. Niitä erittelemällä selviää, mikä kuvastossa on ajalle tavallista ja yleistä, mikä taas omaleimaisena erityistä, juuri tässä maalauskohteessa paikallisesti ja jopa yksittäisen henkilön, kuten laivuri Soranderin uskonnollisen ympäristön kautta selittyvää.

Hans Soranderin lisäksi Pyhämaan uhrikirkon kuoriaidan maalausten syntyyn vaikuttivat myös maalari Christian Wilbrandt ja kirkkoherra Matthias Melander. Heitä voi tarkastella toisistaan eroavista reunaehdoista käsin, vaikkakin ajalle tyypillisen suuremman yksilöihin ja heidän elettyyn uskontoonsa vaikuttaneen kehyksen rajaamina. Ensinnäkin ajankohta on erityinen. Pienen saaristoseurakunnan kirkkoon vuonna 1667 maalatut kuvat ajoittuvat vääräoppisuutta herkästi vainuavaan aikaan, jolloin oli varottava kaikenlaisia epäilyjä kuvasisältöjen harhaoppisuudesta tai pitäjässä harrastetuista taikamenoista. Ei ainoastaan hengellinen regimentti vaan myös maallinen esivalta taisteli puhtaan luterilaisen uskon

²² 'Jumalan kunniaksi ja tämän Jumalan huoneen koristamiseksi on rehellinen ja ymmärtäväinen mies Hans Matinpoika antanut maalata tämän pääkuorin palkin omalla kustannuksellaan. Antanut 10 taalaria. Vuonna 1667.'

²³ Jokipii 2002, 43–44; Toivo 2021, 133–134.

puolesta juuriakseen pois kaikenlaisen valtakunnan yhtenäisyyttä horjuttavan katolisen ja muun harhaopin. Niin piispat kuin oikeuslaitoskin hyökkäsivät kovin keinoin myös taikauskon ja noituuden samoin sekä magian ja okkultismin harjoittamista vastaan.²⁴

Pyhämaan kirkkoherra Matthias Melander oli käynyt Turun katedraalikoulua ja opiskellut Turun yliopistossa.²⁵ Pappina hänen oli osattava tunnistaa mahdollisia riskejä, kun uhrikirkkona mainetta saavuttaneen Pyhämaan kirkon maalauksia valmisteltiin.

Varovaisuuteen oli syytä, sillä 1600-luvun puolivälin tienoilla jopa Melanderin oman opinahjon, Turun yliopiston maine oli tahriintunut magiasyytösten vuoksi. Väitettiin, että akatemian piirissä luettiin saatanallisena pidettyä kirjallisuutta. Turun piispana ja yliopiston varakanslerina samanaikaisesti toiminut Johannes Terserus harmitteli, etteivät valtakunnan johtavat piirit uskaltaneet lähettää poikiaan tämän vuoksi Turkuun opiskelemaan. Uppsalassa Turun yliopistoa ylenkatsottiin.²⁶

Kirkkoherra Melander oli ehtinyt toimia pienen laumansa kaitsijana jo liki 30 vuotta maalaushankkeeseen ryhtyttäessä. Melanderit hoitivat sittemmin monen sukupolven ajan papinvirkaa seurakunnassa, peräti vuoteen 1765 saakka.²⁷ Oikeanlaisten kuvien valinta yhdessä lahjoittajan ja maalarin kanssa edellytti papilta teologista tietämystä. Oppineisuuden soveltaminen oikealla tavalla oli selviytymiskeino aikana, jolloin kirkkoherran haasteellisena tehtävänä oli opillisesti puhtaan luterilaisuuden vaaliminen seurakunnassaan. Piispat olivat pyrkineet edistämään katekismusopetusta edellyttämällä ehtoolliselle päästettävien kristinopin tuntemuksen kuulustelua. Melander oli saanut piispa Rothoviukselta vuonna 1639 evästyksen tarmokkaaseen katekismusopetukseen. Työ kantoi myös hedelmää, sillä piispa Terserus saattoi todeta vuonna 1661 Pyhämaalla pitämässään piispantarkastuksessa, että opetuksen tuloksena seurakunnan nuoriso osoitti hyvää kristinopin ymmärtämisen tasoa.²⁸

Maalaukset työryhmineen toteuttanut Christian Wilbrandt oli Pyhämaalle tullessaan jo kokenut kirkkomaalari, jolla oli takanaan 30 vuoden ura. Hän ei ollut nykymerkityksessä itsenäisesti luova taiteilija, vaan kuvamalleja soveltava käsityöläinen. Wilbrandt edusti Pohjanlahden rannikolle muualta tullutta ammattilaisväkeä. Kun valtakunta oli laajentunut valloitusotien seurauksena Etu-Pommeriin, sen saksalaisista asukkaista oli tullut Ruotsin kruunun alamaisia. Suurvallan hallinnon ja elinkeinojen kehittämiseen värvättiin eri alojen ammattilaisia, jollaisia edustivat veljekset Erich ja Christian Wilbrandt. Maalarin veli Erich

²⁴ Sörlin 1993; Oja 1999.

²⁵ Väänänen 2011.

²⁶ Heikkinen 1969, 109–111, 131–134; Laasonen 2003a; Laasonen 2003b; Lappalainen 2005, 248.

²⁷ Hormia 1945, 11–12, 20–21; Väänänen 2011.

²⁸ Parvio 1959, 234; Lempiäinen 1963, 228–230.

oli päätynyt ruotsalaishallinnon palvelukseen jo 1630-luvulla kirjanpito- ja laskutaitonsa ansiosta. Hän menestyi kruunun taloushallinnossa hoitaen kihlakunnan- ja kruununvoudin tehtäviä Hämeessä ja Uudellamaalla 1660-luvulle saakka.²⁹ Veljesten elämäntapaa tarkasteltaessa näyttääkin siltä, että heillä oli ammatillisten taitojen ja kyvykkyyden ohella sellaiset kristilliset arvot ja uskonnolliset asenteet, joita tarvittiin selviämiseen muuttuvissa olosuhteissa. Puhtaan luterilaisen opin osoittaminen oli Christian Wilbrandtille etu hänen maalarin työssään.

Christian Wilbrandt oli vakiinnuttanut sosiaalisen asemansa niin hyvällä naimakaupalla Kokkolan pormestari Carl Jönssonin tyttären kanssa kuin luomalla laajan asiakaskunnan rannikon seurakunnista ja niihin liittyvän rintamaan pitäjistä. Anoppi oli tilausten kannalta onnekaasti suuren sukudynastian alulle saattaneen kirkkoherra Carolus Ericus Sursillin tytär. Wilbrandt oli toteuttanut maalaushankkeita jo Uudessakaarlepyyissä vuosina 1637 ja 1638. Hänen tuotantonsa kuuluivat Saloisten kirkon maalaukset vuonna 1641 ja Hailuodon kirkon maalauskoristelu vuonna 1659 sekä joukko muita kirkonarkistolähteistä todennettavissa olevia, mutta tuhoutuneita kohteita.³⁰

Christian Wilbrandtilla vaikuttaa olleen hyvät yhteydet painotuotteiden välittäjiin, sillä hän näyttää soveltaneen maalaustensa malleina raamatullisten aiheiden lisäksi hämmästyttävän laajasti myös muiden alojen kuvitettua kirjallisuutta eläintieteellisistä teoksista käsityömallistoihin. Osa Wilbrandtin Pyhämaan kuoriaidan maalauksissa soveltamista malleista oli pitkään käytössä olleita, joten hän oli ehkä hankkinut osan työvälineistään jonkun edesmenneen maalarin jäämistöstä tai hän oli saanut ne perintönä.

Christian Wilbrandt suosi monissa maalauskohteissaan, myös Pyhämaan kirkon seiiniä kiertävissä suurissa raamatullisissa aiheissa, vuonna 1590 Rostockissa painetun Rukouskirjan kuvia. Lisäksi hän käytti yksilehtigrafiikasta ja muusta uskonnollisesta kirjallisuuden kuvituksesta omaksumiaan esikuvia.³¹ Kuvakenttien reunuksiin, ikkunanpieliin ja täyteornamentiikkaa edellyttäviin sommitelmallisiin kohtiin maalari vaikuttaa soveltaneen monia aiheita vapaasti yhdistelevää koristeornamentiikkaa. Tuloksena on muhkea ja maalarin persoonallista kädenjälkeä ilmaiseva kokonaisuus, joka huokuu barokkityylin runsautta ja lennokkuutta.

²⁹ Walta 2015; Pettersson 1987, 228–229.

³⁰ Wilbrandtin tuotantoa: Oulu 1639, Kokkola 1640, Vähäkyrö 1642, Laihia 1643 ja 1645. Pettersson 1971, 12; Pettersson 1987, 225–228.

³¹ Pettersson 1987, 218; digitointihankkeet ovat tuoneet esikuvatutkimukseen kuva- ja kirjallisuusaineistoja, joten käsitys malleista on nykyisin monimuotoisempi.

[Kuva 3]

Laivuri Hans Soranderin kaltaisen paikallistoimijan tietoon muodikkaat eurooppalaiset kulttuurituudet ja luonnontieteelliset löydöt tulivat oletettavimmin kirjallisuuden, grafiikan ja monen tasoisten välikäsien kautta. Uutiset levisivät nopeasti lentolehtisinä ja huhupuheina kulttuurisesti vireällä rintamaalla. Uudenkaupungin laivureilta oli heidän harmikseen viety ulkomaankauppaoikeus kauppa-asetuksella vuonna 1636, joten Soranderin laivat saivat viedä lasteja vain Turkuun ja Tukholmaan.³² Tämäkin toimintasäde toki riitti tarjoamaan kulttuurivirikkeitä ja herättämään kiinnostuksen valtameren takaisiin ihmeisiin, joista kerrottiin kirjoissa. Uskottiin, että tunnetun kristillisen maailman ulkopuoliset alueet olivat täynnään merkillisiä otuksia, sekamuotoisia hirviöitä ja muita kummajaisia, joista oli kirjoitettu matkakuvauksissa Marco Polon retkistä alkaen.

Päästäkseen aistimaan kaukomaiden tuntua Soranderin ei tarvinnut purjehtia Hampuriin, Amsterdamiin tai johonkin muuhun vilkkaaseen kulttuurin ja kaupan keskukseen, vaan Tukholmassakin riitti nähtävää. Satamakonttoreissa saattoi tavata ulkomaankauppaa tekeviä varustajia ja maailman meriä seilanneita laivamiehiä, jotka kertoivat eksoottisista elämyksistään. Saattoipa jossain laivakonttorissa kuulla omin korvin etelämerten tuomisena sinne päätyneen papukaijan puhuvan. Afrikkalaiset harmaapapukaijat tunnettiin Euroopassa kylmiäkin oloja kestävinä ja oppimiskykyisinä lemmikkeinä. Ei siis ole mahdotonta, etteikö Sorander olisi jopa omin korvin kuullut linnun orreltaan rääkäisevän laivamiesten opettaman karkean kirouksen tai pätjän hurskasta rukousta!

Maailma oli ylipäättään avautumassa. Soranderinkin sukulaispojista osa hankki oppisivistystä ja kykeni itse perehtymään oppineiden teksteihin, joista sai lukea tieteellisestä näkökulmasta kirjoitettuja esityksiä luomakunnan ihmeellisimmistä asukkaista, kasveista ja elämistä.³³ On varsin mahdollista, että Soranderin itse kuulemat tarinat, hänen utelias kiinnostuksensa kirjoista omaksuttuun ja vaakunoiden heraldiikasta tuttuun aihepiiriin vaikuttivat leijonien, yksisarvisten ja papukaijojen päätymiseen kuoripalkin kuviin. Porvari Soranderin julkiselle toiminnalle oli niin ikään eduksi luoda itsestään kuvaa sekä luterilaiselle kirkolle että Ruotsin kruunulle lojaalina alamaishana, minkä vahvistuksena hän on maalauttanut kolme valtakunnan vaakunaa lahjoitukseensa.

[Kuvat 4a ja 4b]

³² Kaukovalta 1961, 72–73.

³³ Turussa opiskellut Johan Sorander oli todennäköisesti Hans Soranderin pojanpoika. Kotivuori 2005.

5. Keskiaikaisen kuvaperinteen jatkumojä ja uudistuvia tulkintoja

Kuorin oven pohjoispuolelle kuoripalkkiin on kuvattu aihe, jossa Aatami ja Eeva ovat paratiisin puun ympärille kietoutuneen käärmeen houkuttelemina syömässä kiellettyä hedelmää. Kuva ja siihen liittyvä teksti osoittavat, että teema julistaa ihmiskunnan päälle Jumalan käskyn rikkomuksesta langetettua perisyntiä. Kuoriaidan yläreunassa on kuvakokonaisuuden yhteen kytkevä tekstinauha, jossa on pyyntö synninpäästöön Psalmin 51 mukaisesti:

Gudh War migh Nådelig / effter tina godheet / Och affplåna mina Sünd /effter tina stoora Barmhertigheet Stööra migh med Iospo / medh Christi Blode / att jagh må reen Warda / Thwå migh att iagh må Sniöwit Warda / Skapa i migh ett reent Hiertta... psam 51 (8)³⁴

Aatami ja Eeva oli suosittu aihe keskiajan kalkkimaalauksissa. *Anna Nilsén* on laskenut sen esiintyvän ruotsalaiskirkoissa 31 kertaa ja Suomessa viiden kirkon keskiaikaisissa maalauksissa.³⁵ Aiheen suosio jatkui yhtenä useimmin käytetyistä Vanhan testamentin aiheista reformaation jälkeen ruotsalaiskirkkojen kalkkimaalauksissa.³⁶ Pyhämaan maalauksessa paratiisin hyvän ja pahan tiedon puun molemmin puolin seisovat Aatami ja Eeva on kuvattu myöhäiskeskiajalla Raamattu-laitoksissa ja kirjankuvituksena sekä yksilehtigrafiikkana suosittua kuvaustapaa noudattaen. Hahmot poikkeavat yksityiskohdissa ruotsalaisen vuonna 1590 painetun Rukouskirjan kuvasta. Sen sijaan yhteisiä piirteitä voi tunnistaa Hattulan kirkon 1500-luvun alkupuolelle ajoittuvasta maalauksesta. Kummassakin huomiota kiinnittää saunavihtamainen lehväkimppu, jolla figuurit peittävät häpyaluettaan. Tämä vahvistaa käsitystä, että Christian Wilbrandtin työryhmän käytössä oli eriaikaisia malleja, myös tällainen suhteellisen vanha painettu esikuva. Yksityiskohtana lehväkimppu oli tullut esiin jo *Biblia Pauperum* -laitoksissa. Monet saksalaisgraafikot suosivat syntiinlankeemusta esittävässä kuvissaan vastaavanlaista lehväkimppua vielä 1500-luvun alkupuolellakin.³⁷

[Kuvat 5a ja 5b]

³⁴ 'Jumala, ole minulle armollinen hyvydessäsi, pyyhi pois minun syntini suuren laupeutesi tähden... Vihmo minut puhtaaksi iisopilla ja pese minut lunta valkeammaksi. Jumala, luo minuun puhdas sydän.'

³⁵ Nilsén 1986, 29.

³⁶ Lindgren 1983, 229–231.

³⁷ Jacobus de Theronomin *Belial*-teoksen kuvitukseen (1477) kuuluu sekä syntiinlankeemus että paratiisista karkotus -aiheet, joissa alastomat hahmot peittävät alaruumistaan vihtakimpuilla. Bartsch, Vol. 81, 267.

Kuorin oven eteläpuolelle on maalattu keskiajan suosikkipyhimyksiin kuulunut Pyhä Yrjänä. Vanhakantainen piirre Pyhämaan kirkon Pyhä Yrjänää kuvaavassa maalauksessa on sen sijoittaminen kuoripalkin yläpuolelle ruotsalaisessa myöhäiskeskiajan perinteen mukaisesti.³⁸ Aihe esiintyy *Jan Svanbergin* kartoituksen mukaan ruotsalaisissa kalkkimaalauksissa 34 kertaa ja Suomessakin seitsemän keskiaikaisen kirkon maalauksissa. Veistosryhmän Pyhä Yrjänä, prinsessa ja lohikäärme tunnetaan seitsemän suomalaisen kirkon kalkkimaalauksissa, ja veistosryhmiä tunnetaan 21 kappaletta. Reformaation jälkeen toteutetuissa ruotsalaisissa kalkkimaalauksissa *Mereth Lindgren* on laskenut sen esiintyvän viisi kertaa.³⁹

Pyhänä Yrjänä säilytti suosionsa taulumaalauksen aiheena vielä 1600-luvulla. Pyhämaalle toteutettu aihe ei siis ole harvinaisuus eikä sodi luterilaista oppia vastaan. Luterilainen opetus nosti esiin pyhimysten esikuvallisen uskon, mutta häivytti heidän roolinsa välittäjinä ja avuntuojina. Muutamia katolisista pyhimyksistä oli erityisesti mainittu Lutherin teksteihin perustuen evankeliseen kuvastoon sallittuina hahmoina. Juhana III:n ajalla *Nova Ordinantian* (1575) valmisteluun liittyvissä lähteissä Pyhä Kristoforos tulkittiin hyvän sanoman kantajaksi, ja hengen miekalla taistellut Pyhä Yrjänä selitettiin kristillisen esivallan symboliksi.⁴⁰

[Kuva 6]

Pyhämaan maalauksen yksityiskohdat noudattavat Jacobus da Voragineen 1200-luvulla kirjoittaman *Kultaisen legendan* kuvausta kappadokialaissyntyisen kristityn ritarin elämästä ja kaikki koettelemukset kestävästä uskosta.⁴¹ Pyhän Yrjänän tarinaa sovellettiin vaihtelevissa tekstiyhteyksissä keskiajalla. Myöhäiskeskiajan suosituimpiin hartauskirjoihin kuulunut alaksalainen *Seelentrost* oli jäsenetty kymmenen käskyn mukaisesti alaluvuiksi. Siinä kertomus rohkeasta ritari Yrjänästä toimii esimerkkikertomuksena toisen käskyn ymmärtämiseen ja opastuksena Jumalan nimen oikeaa käyttämiseen hädässä.⁴² Legendassa ritari voittaa pahan lohikäärmeen tekemällä ristinmerkin Jeesuksen Kristuksen nimessä ja samalla pistämällä petoa peitsellään kaulaan. Kaupunkilaisia terrorisoinut hirviö talttui sanan ja iskun voimasta niin, että se voitiin taluttaa kaupunkiin säyseänä kuin talutushihnaan tottunut koira. Legendan mukaan lohikäärmeen surmaaminen ja ritarin usko saivat kaupunkilaiset omaksumaan kristinuskon. Urhoollinen sankari joutui myöhemmin kristittyjä

³⁸ Svanberg 1993, 157.

³⁹ Lindgren 1983, 240–241; Svanberg 1993, 202, 207.

⁴⁰ Nova Ordinantia 1575 (KOF 1), 336; Ohlsson 1967, 44.

⁴¹ Svanberg 1993, 175–183; Pegelow 2007, 106.

⁴² Mm. Vadstenassa tehty ruotsinkielinen 1400-luvun käsikirjoituskopio *Själens tröst – tio Guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel*. Klemming 1871.

vainonneen Libyan käskynhaltijan koettelemaksi, mutta sai ihmeellistä apua kidutukseen Jumalalta ja kesti kaikki kauhistuttavat kärsimyksensä vetoamalla Vapahtajansa nimeen ja kuoli marttyyrinä.⁴³

[Kuvat 7a ja 7b]

Wilbrandtin maalauksessa rukoukseen polvistunut morsiusasuinen prinsessa sijoittuu taustalle ja lohikäärme lähteeseen. Veselementti noudattaa *Kultaisessa legendassa* mainittua, suurta järveä, jossa lohikäärmeen sanottiin asuvan, vaikka kokonaissommitelma on muuten rakennettu renessanssitaiteilija Rafaelin (1483–1520) maalauksen vakiinnuttaman mallin mukaan. Maalauksesta tehtiin monia graafisia jäljenteitä.⁴⁴

6. Eläimet Pyhämaan kuorioidan maalauksissa

Raamatusta kerrotaan monenlaisista eläimistä. Kriittinen raamatuntutkimus on vaikuttanut käännöksiin ja muuttanut eläinlajien määrittelyä, joten pahuuden ja hirviöiden ruumiillistumana kuvattu lohikäärme on kadonnut nykykäännöksestä. Vuonna 1642 painetussa suomenkielisessä Raamatusta lohikäärme, draakki, esiintyy sekä pimeyden keskellä vaanivana petona että rappion merkkinä loistonsa menettäneisiin linnoihin pesiytyneenä hirviönä.⁴⁵ Niin ikään draakki asettuu Raamatun kielikuvissa tuhottuun ja alistettuun rauniomaisemaan valittamaan kurjuuttaan. Nykykäännöksessä vastaavissa kohdissa kerrotaan syvyyden hirviöstä, sakaalien ulvonnasta ja hyeenan naurusta. Samoin tuulta haisteleva draakki on vaihtunut nykykäännöksessä ilmaa haukkovaksi sakaaliksi.⁴⁶

Eläinten kuvaamiseen omaksuttiin aineksia runsastuvasta luonnontieteellistä tutkimuskirjallisuudesta. Kehittyneen maailmankaupan kylkiäisenä eurooppalaiset olivat ulottaneet vaikutustaan aiemmin valloittamattomille seuduille, ja näin saatiin tietoa kaukaisissa maankolkissa asustavista kansoista, eläimistä ja kasvikunnan lajeista. Eläintieteelliset teokset toivat lukijoiden tietoon eksoottisia otuksia, mikä näkyi siinä, että

⁴³ Klemming 1871, 122–127; Svanberg 1993, 179–183.

⁴⁴ Todennäköisin esikuva on jokin nürnbergiläisen Paul Fürstin (1608–1666) painotalon vedoksista ajalta 1626–1675. <http://diglib.hab.de?grafik=graph-a1-766>.

⁴⁵ Ettäs meitä nijn löit ricki Drakein seas/ ja meitä peität pimeydellä. (Psalmi 44:20); Ja tarhapöllöit laulaman hänen caunistetuis huoneisans/ ja Drakit nijsä iloisisa linnoisa. Ja hänen aicans on pian tulewa/ ja hänen päiwäns ei pidä wijpymän. (Jes. 13:22).

⁴⁶ Sitä minun täyty walitta ja parcuu/ minun täyty alasti ja paljasna käydä/ minun pitä walittaman nijncuin Drakit/ ja murehtiman nijncuin Strutzit. (Miika 1:8); Ja medzäasit seisowat mäjillä/ ja haistelewat tuulda nijncuin Drakit/ ja heidän silmäns näändywät/ ettei heinä caswa. (Jer. 14:6).

Pyhämaan kirkkoa koristaneella maalari Christian Wilbrandtilla oli perinteisten raamatullisten aiheiden ohella käytössään kuvia niin yksisarvisista kuin papukaijoistakin.

Meri, vesistöt ja maan alla elävät eriskummalliset eläimet olivat kiinnostaneet myös renessanssitedemiehiä. Luonnontieteellisistä teoksista kiinnostavin Pyhämaan maalausten tulkinnassa on sveitsiläisen lääkärin Conrad Gesnerin (1516–1565) laatima neliosainen ensyklopedistinen teos *Historiae Animalium*, johon oli koottu kaikki saatavilla ollut tieto eläintieteestä. Runsaasti kuvitetusta kirjasarjasta tuli eläinopin standarditeos pariksi sadaksi vuodeksi.

Renessanssioppineena Conrad Gesner avarsi tutkiskeluaan samalla tieteellisellä peruskaavalla, jota kaikki oppineet sovelsivat selittäessään lukijoilleen outoja asioita. Ensimmäin perehdyttiin siihen, mitä Raamatun tekstit ja kirkkoisien kirjoitukset todistivat asiasta sekä miten antiikin filosofit olivat kyseistä kohtaa pohdiskelleet. Totuudenmukaisimpaan esitykseen pyrkinyt ja lukijaa hyödyttävää tuoreinta käytännön tietoa koonnut Gesner viittasi lääketieteen auktoriteetteihin ja jopa runoilijoiden teoksiin selittäessään eläinkunnan ilmiöitä. Lääketieteellinen panos tulee esiin myös siinä, että Gesner kuvasi tarkasti eläimen hyötykäytön sairauksien ehkäisyyn ja hoitoon. Käärmekirjassaan hän esimerkiksi ohjeisti hoitamaan haavoja ja hiertymiä lohikäärmeen kuivatulla rasvalla ja antoi neuvon hieroa painajaisunista kärsivän potilaan ihoon viinissä keitetystä elikon sappinesteestä ja kielestä valmistettua tehokasta lääkenestettä rauhallisen unen takaamiseksi.⁴⁷

Kriittiset äänet vankistuivat luonnontieteellisen tutkimuksen edetessä 1600-luvulla. Monet ihmeellisimmistä otuksista oli todettu koosteiksi monen eläimen osista. Muutamat oppineet kuitenkin kiistivät epäilijöiden väitteet. Lohikäärme oli vielä 1660-luvulla ajankohtainen tutkimuskohde, sillä se oli saanut erityishuomiota kaksi vuotta ennen Pyhämaan maalaushanketta ilmestyneessä jesuiittaoppinut Athanasius Kircherin (1602–1680) suuressa geologisessa teoksessa *Mundus Subterraneus*. Siinä kirjoittaja puolusti monin todistajalausunnoin vedessä elävän lohikäärmeen olemassaoloa. Kircher tunsikin myös muita lohikäärmeen alalajeja, esimerkiksi kaksijalkaisen yleisesti draakkina tunnetun pedon.⁴⁸ Pyhämaan kuoriaidan maalauksessa Rafaelin teokseen perustuva, joskin asennoltaan yksinkertaistettu, nelijalkainen lohikäärme vastaa oppineen luonnontieteilijän kuvausta.

[Kuva 8]

⁴⁷ Gesner, Schlangenbuch 1589; Senter, Mattox ja Haddad 2016, 96; lohikäärmettä koskevan osion käännös englanniksi Senter, Mattox & Haddad 2016, 86–110.

⁴⁸ Kircher 1665, 89–97 Liber octavus, sect. IV.

Papukaija esiintyy Pyhämaan kuoriaidan maalauksissa kolme kertaa. Kristillisen ikonografian perinteessä vanhinta papukaijaa koskevaa kerrostumaa edustaa Efraim Syyrialaisen (k. 373) hymni ihmisestä, joka opettaa papukaijaa puhumaan peilin avulla ja korottaa itsensä papukaijaa ylemmäksi. Efraimin esimerkkikertomus opettaa luotujen olentojen pienuutta verrattuna Jumalan kaikkivoipaiseen suuruuteen. Näin myös ihminen on osa luontoa, vaikkakin moraalisiin valintoihin kykenevänä, puhetaitoisena ja järkensä ansiosta muista luoduista erottuvana. Sekä Efraimin että 600-luvulla eläneen Iisak Niniveläisen kirjoituksissa esiintyy ajatus ihmisen velvollisuudesta kunnioittaa eläimiä ja suhtautua myötätuntoisesti kaikkiin luontokappaleisiin. Syyrialaisoppineiden käännöstekstit toimivat intialaisten eläinkertomusten levittäjinä ensin Lähi-idässä ja sittemmin myös keskiajan Euroopassa.⁴⁹

Paratiisin eläinlajien kirjo kuului 1500-luvun taiteen suosimiin aiheisiin. Aatami ja Eeva kuvattiin paratiisissa monien eläinten ympäröimänä. Syntiin viettelevä käärme kuvattiin puun rungon ympäri kiertyneenä nelijalkaisena eläimenä, joka sitten syntiinlankeemuksen jälkeen menetti raajansa ja muuttui matelijaksi (kuva 5a ja 5b). Pyhämaan paratiisikuvan papukaijan kuvälähteenä on puolestaan saattanut toimia Conrad Gesnerin *Historiae Animalium* -sarjan lintukirjan kuvitus, jossa esiteltiin myös papukaijoiden sukua kahdella kuvalla.⁵⁰

[Kuva 9]

7. Synti ja kristillinen moraalioppi varhaismodernissa ikonografiassa

Luterilaisessa kontekstissa samanaikaisesti esiintyvän legenda-aineksen ja reformaation jälkeisen opillisesti perustellun kuvasisällön yhdistyminen tulee esiin Pyhämaan kuoriaidan maalauksissa. Tämä tulee esiin sekä syntiä että kärsimykset kestävää uskoa koskevissa teemoissa. Kummassakin – syntiinlankeemuksessa ja Pyhässä Yrjänässä – on esitetty eläin pahan ja ilkeyden ruumiillistumana. Paratiisin käärme viekoitteli syntiin, ja lohikäärmeen hahmossa kristilliseen perinteeseen sulautui Lähi-idän kulttuureista, erityisesti babylonialaisilta lainattu pahuuden ja kuoleman ruumiillistuma, jota vastaan jumalten ja sankarien täytyi alituisesti taistella. Kauhukuvaston draakki oli suomenkielisen vuonna 1642 painetun Raamatun kuvakielessä moraalisesta rappiosta varoittava ja hirviömäisyydessään pelottava tehokeino, jolla ruumiillistettiin mielikuvaa pahuuden voimista.

Piispat korostivat toistuvasti kristinopin keskeisimpien kohtien opettamista seurakuntalaisille. Pyhämaan kirkkoherra Matthias Melanderin vuosikymmeniä jatkuneen katekismusopetuksen tulokset voitiin todeta vuonna 1661 piispa Terseruksen pitämässä kuulustelussa. Kaikkialla

⁴⁹ Brock 2016, 1–9.

⁵⁰ Gesner 1555, 689–694 De Psittaco.

opetus ei ollut yhtä tehokasta siitä huolimatta, että papeilla oli käytössään latinankielinen Lutherin Vähän katekismuksen opetusopas. Se sisälsi Lutherin katekismuksen kohtien selitykset, joiden osaamista alettiin vaatia seurakuntalaisilta ehtoolliselle pääsyn edellytyksensä, samoin kuin oppisisältöjen osaamista edellytettiin avioliittoon aikovilta hiippakuntasääntöjen mukaan 1630-luvulla. Tarkastusmatkoillaan piispat joutuivat kuitenkin toteamaan karkeita laiminlyöntejä, kun katekismuskoulusteluissa kävi ilmi, etteivät seurakuntalaiset osanneet selittää edes sitä, mitä synti on.⁵¹

Maalausten sijainti Pyhämaan kuoriaidan ylärakenteessa kuorin oven molemmin puolin on merkitsevä. Aatamin ja Eevan syntiinlankeemusaihe sekä synninpäästöä anova teksti vahvistavat yhteyttä kuorin toimintoihin, erityisesti ehtoolliseen ja avioliittoon vihkimiseen. Kuoriin astuvan tuli olla synneistään vapautunut ja mieleltään puhdas ottamaan vastaan ehtoollisen sakramentti. Avioliittoon astuvan tuli niin ikään osoittaa kristinopin ymmärtämistä täyttääkseen velvollisuutensa puolisona: vaimona tai kristillisen perheyksikön patriarkaalisena päämiehenä.⁵²

Katekismuksen keskeisiin sisältöihin voidaan liittää kuoripalkin aiheista Pyhä Yrjänä samoin kuin Aatami ja Eeva. Toisen käskyn kehotus ”Älä turhaan käytä Jumalasi nimeä” kytkeytyy puheen ja puhekyvyn kristilliseen tulkintaan. Ensimmäisten ihmisten syntiinlankeemuksesta Genesis kertoo käärmeen käyneen puhumalla keskustelua Eevan kanssa paratiisin puiden hedelmien syötiluvasta (I Moos. 3: 1–5).

Aatamin olemuksesta ja historiallisuudesta 1600-luvun puolivälissä käydyssä tieteellisessä keskustelussa oli ollut osaltaan kyse puhekyvystä. Myös enkeleiden puhekyvystä oli kiistelty. Siitä Johannes Gezelius nuorempi oli vakuuttunut, sillä hän katsoi kyvyn puhua edellytykseksi hoitaa välitystehtävää Jumalan ja ihmisten välillä.⁵³

Puhekyky tulee esiin myös papukaija-aiheen yhteydessä. Pyhämaan maalarin paratiisiin kuvaamista eläimistä myös papukaija oli tunnettu Syyrian profeetta Efraimista alkaen kristillisessä perinteessä eläimenä, joka voitiin opettaa puhumaan. Ehkäpä kuvan on tarkoitus muistuttaa hurskaasta kielenkäytöstä ja varottaa kirouksista, väärästä vannomisesta ja kaikenlaisesta puheena julkitulevista synninteoista. Oletukselle on perusteita, sillä kiroaminen

⁵¹ Lempiäinen 1963, 230, 234–236.

⁵² Knuutila 1990, 619–623.

⁵³ Aatami-keskustelun oli ajankohtaistunut ranskalaisen Isaac de La Peyrèren teos *Prae-Adamitae* (1655). Laasonen 2009, 32–39.

ja vannominen Jumalan nimeen oli noussut ajankohtaiseksi oikeudelliseksi teemaksi. Kaikki tällainen kiellettiin vuonna 1665.⁵⁴

[Kuva 13]

Puhuminen ja avun pyytäminen Jumalalta asettuvat teemoina myös luterilaisen kristinopin ja Pyhämään uhrikirkon erityisten roolien leikkauspisteeseen. Merenkävijöiden lahjoitukset uhrikirkolle olivat osoituksia rukouksessa saadusta avusta. Toinen käsky korostaa oikeaa Jumalan nimen kunnioittamista siten, että kaikkea lohdutusta odotetaan Jumalalta, ja sen vuoksi anotaan häneltä apua.

Pyhämään kuvien sisältöön liittyvän toisen käskyn selityksessä evankelinen perinne on korostanut Jumalan nimen kunnioittavaa käyttöä ja samalla varottanut siitä, miten raskauttava synty valheellisesti ja petosmielessä tehty vannominen Jumalan nimeen on esimerkiksi oikeudessa ja ihmisten välisissä sopimuksissa.⁵⁵ Lutherin laatimassa käskyn selityksessä painotetaan avun pyyntöä Jumalalta voimaperäisenä keinona ”Perkelettä vastaan, joka on aina kimpussamme ja vaanii tilaisuutta voidakseen langettaa meidät syntiin ja häpeään, kurjuuteen ja hätään, mutta joka ei kärsi kuulla eikä kauan kestä sitä, että Jumalan nimeä sydämen pohjasta lausutaan ja huudetaan avuksi. Joutuisimme moneen pelottavaan ja kauhistavaan onnettomuuteen, ellei Jumala meitä varjेलisi, kun huudamme hänen nimeään avuksi.” Niin ikään Luther omakohtaisena todistuksenaan julisti, että oli itse ”kokenut ja oppinut hyvin huomaamaan, että äkillinen, suuri onnettomuus on usein juuri tuollaisen rukouksen aikana väistynyt ja mennyt ohi.”⁵⁶

8. Johtopäätökset

Pyhämään uhrikirkon kuoria ja kirkkosalia rajaavaan kuoriaitarakenteeseen maalatut kuvat kuvastavat sekä keskiaikaisen kuvaperinteen jatkumoa että varhaismodernia ikonografiaa, joka oli uudistunut tieteellisten löytöjen avulla. Lahjoitusteksti mahdollistaa kuvien lahjoittajan identifioinnin Uudessakaupungissa toimineeksi pyhämaalaissyntyiseksi laivuri Hans Soranderiksi. Vuonna 1667 lahjoitettujen maalausten kontekstualisoiva tutkimus osoitti maalausten kytkökset 1660-luvun maailmankuvalliseen murrokseen ja monista eriaikaisista lähteistä peräisin olevan uskonnollisen kuvaston yhteen punoutumiseen.

⁵⁴ Eilola 2003, 104.

⁵⁵ Luther: Iso Katekismus (1529), www.tunnustuskirjat.fi.

⁵⁶ Luther: Iso Katekismus (1529), I osa: Kymmenen käskyä: Toinen käsky, www.tunnustuskirjat.fi.

Kuvasisältöjen ja ilmaisumotiivien tulkinta osoitti laivuri Soranderin lisäksi yhteydet Turun piispan, seurakunnan kirkkoherran ja maalarin välillä. Kuvat havainnollistavat katekismusopetuksen painopisteitä kiitosuhrikäytännön vuoksi erityisaseman saavuttaneessa Pyhämaan seurakunnassa. Luterilainen opetus korosti avunpyyntörukousten suuntaamista Jumalalle. Pyhämaan uhrikirkolle annettiin lahjoituksia hädässä saadusta avusta. Ehkä tällaisesta kiitosuhrilahjasta oli kyse Soranderinkin maalauslahjoituksessa. Maalauksen laajuus ja sijoittuminen samoin kuin lahjoittajan nimeäminen osoittavat Soranderin tarvetta julkiseen itserepresentaatioon, mutta lähteiden puuttuessa täsmällisempää yksittäistä hankintamotiivia on mahdotonta selvittää.

Kuoriaidan ylärakenteeseen niin kirkkosalin kuin kuorinkin puolelle valitut kuva-aiheet olivat ajankohtaisia puhtasoppisuuden hallitsemassa Ruotsin suurvaltakauden kirkollisessa ja poliittisessa kulttuurissa. Niillä havainnollistettiin opetusta elettyä elämää ohjaavasta kristillisestä moraalista ja kruunulle lojaalista alamaisuudesta. Moraaliopetus, etenkin katekismuksen sisältöjen ymmärtäminen oli saavuttanut kirkollisessa kulttuurissa merkittävän aseman, mikä tulee näkyviin Pyhämaan kuoriaidan kuvien painottumisella toiseen käskyyn ja sen luterilaiseen selitykseen. Ruotsalaisen kirkkohistorioitsijan *Hilding Pleijelin* uskontoetnologisen tutkimuskehikon mukaan paikallisyhteisön jakaman arvomaailman ydin tiivistyi luterilaisen huoneentaulun sisältöihin. Pyhämaan uhrikirkkoon lahjoitetussa kuoriaidan maalauskokonaisuudessa painottuu erityisesti toisen käskyn sanoma: vahva kristillinen usko, Jumalalta rukouksessa pyydetty apu, puheessa osoitetun synnin kättäminen ja Jumalan nimen oikea kunnioittaminen. Nämä kaikki olivat merenkulusta ja maanviljelystä toimeentulonsa saaneiden saaristolaisien elettyyn arjen uskoon kuuluneita asioita. Pyhämaan kirkon uudelta pohjalta elpynyt luterilainen uhrauskäytäntö oli nostanut nämä teemat erityisen oleellisiksi.

Katekismuksesta oli tullut tärkeä kristillinen elämän ohjenuora puhtasoppisuuden ajalla. Pyhämaan kuoriaidan maalaukset voidaan nähdä Turun piispojen ohjeiden mukaiseksi kasvatustehtävän paikalliseksi visuaaliseksi toteutukseksi. Alueella toimineen maalari Christian Wilbrandtin tarjoamasta aihevalikoimasta oli kirkkoherra Melanderin avustuksella tai vähintäänkin hänen valvonnassaan valittu korrekti teemallinen kokonaisuus. Myöhäiskeskiaikaisen kuvaperinteen jatkumoa edustavat Eeva ja Aatami sekä Pyhän Yrjänän kamppailua lohikäärmeen kanssa esittävät aiheet. Näille aiheille oli annettu uusia merkityksiä luterilaisessa opetuksessa ihmissuvun historiallisuuteen, puhekykyyn, Jumalan nimen

kunnioittamiseen, syntiin, uskoon ja lainkuuliaisuuteen liittyen. Varhaismodernin ikonografian tuomaa uutta ainesta ovat puolestaan kaupallisten yhteyksien avarruttua Euroopassa yleistyneet papukaijat samoin kuin eläintieteellisten teosten selvitykset ja kuvat myyttisistä eläimistä, kuten lohikäärmeistä. Niille oli annettu myös symbolinen merkitys Raamatun teksteissä. Ruotsin valtakunnan vaakunasta lainatut kruunupäiset leijonaparit puolestaan viittaavat miekalla hallitsevaan lailliseen esivaltaan.

Tarkastelujen maalausten sijaintipaikka – kuorin ja kirkkosalin rajalla sijaitseva kuoriaita – on erityisen merkityksellinen. Kuoria rajaavat rakenteet ja kuorin oviaukko muodostavat polttopisteen, eletyn uskonnon keskeisten pyhyysarvojen ja yhteisöllisten merkitysten tihtymispaikan. Kuvien sijoittuminen juuri tähän kohtaan kirkon sisätilassa vahvistaa tulkintaa merkitysten tietoisesta muodostamisesta ja suuntaamista seurakuntayhteisölle. Yksittäiselle 1600-luvun jälkipuoliskolla eläneelle pyhämaalaiselle astuminen kuoriin oli siirtymäriitti. Sitä ennen hänet oli katekismuskuulustelussa todettu kristinopin sisällön ymmärtäväksi, hän oli tunnustanut syntinsä ja hän oli siten valmis saamaan synninpäästön. Hänet oli näin valmisteltu hengellisesti astumaan puhtaana ehtoollisalttarin äärelle osana ehtoollisyhteisöään. Vastaavasta opetuksen sisältöjen ymmärtämisestä sekä mielen ja ruumiin puhtaudesta oli kyse avioliittoon vihittävien astumisessa kuoriin alttarin eteen.

Kaikkineen Pyhämaan kuoripalkin monista kirjallisista ja kuvallisista lähteistä peräisin olevat maalaukset voidaan kytkeä lahjoittajansa laivuri Hans Soranderin elämänpiirille tyypilliseen julkiseen uskonnon harjoittamiseen ja hänen arvoyhteisössään jaettuun maailmankuvaan. Sorander toimi arjessaan aviomiehenä ja perheenisänä, huoneenhallituksensa päämiehenä ja monilukuisen kauppiastaloutensa johtajana huolehtien alaisistaan. Hänen maailmassaan lojaali alamaisuus Ruotsin kruunulle oli osa elettyä uskontoa ja keino vakiinnuttaa asemaansa sekä siten kerryttää ylempiensä luottamusta.

LÄHTEET

Bartsch = Strauss, Walter L.

1981 The Illustrated Bartsch: 81 (supplement), German Book Illustration Before 1500, Part 2, Anonymous Artists 1476–1477. New York: Abaris.

Een Bönebook ther hela Catechismus medh Christi pino korteligha vthi författat är medh monga andra nyttiga och Christeligha Böner. Ock Calendarium. Rostock: Stephan Möllemann. (VD16 B 6342)

Collaert, Adrian

Prenatalbum met serie vogels Avium Vivae Icones in aes incisae & edita ab Adriano Collardo, Rijksmuseum, Amsterdam URL: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.666495>

Gesner, Conrad

- 1555 Historiae animalium liber III., qui est de avium natura. Zürich: Froschauer, Christoph d. Ä. (VD 16 G 1730)
- 1558 Historiae animalium liber IIII. qui est de piscium & aquatiliū animantium natura: Cum iconibus singulorum ad vivum expressis fere omnib. Zürich: Froschauer, Christoph d.Ä. (VD16 G 1738)
- 1589 Schlangenbüch Das ist ein grundtliche vnd vollkoñne Beschreybung aller Schlangen so im Meer süssen Wassern vnd auff Erden jr wohnung haben Sampt der selbigen conterfaitung. Zürich: Froschauer, 1589 (VD16 G 1745)

Kircher, Athanasios

- 1665 Mundus Subterraneus, in XII libros digestus; quo divinum subterrestris mundi opificium, mira ergasteriorum naturæ in eo distributio, verbo pantámorphou Protei regnum, universæ denique naturæ majestas. Amsterdam: Joannes Jansson.

Klemming, G. E.

- 1871 Sjärens tröst. Tio Guds bud förklarade genom legender, berättelser och exempel. Samlingar utgifna af Svenska fornskrift-sällskapet 19. Stockholm: Norstedt.

Kotivuori, Yrjö

- 2005 Ylioppilasmatrikkeli 1640–1852: Johan Sorander. Verkkojulkaisu 2005 <<https://ylioppilasmatrikkeli.helsinki.fi/henkilo.php?id=2215>>. Luettu 26.4.2022.

Luther, Martti

- 1529 Iso Katekismus. www.tunnustuskirjat.fi.

Raamattu 1642 Biblia Se on: Coco Pyhä Ramattu Suomexi. Stockholm: Henrich Keisari.

Väänänen, Kyösti

- 2011 Matthias Johannis Melander. Turun hiippakunnan paimenmuisto 1554–1721 - verkkojulkaisu. Studia Biographica 9. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011– (viitattu 4.4.2022). <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-thp-001699>

KIRJALLISUUS

Brock, Sebastian P.

- 2016 Animals and Humans: Some Perspectives from an Eastern Christian Tradition. – Journal of Animal Ethics 6, no. 1 (2016): 1–9.
<https://doi.org/10.5406/janimalethics.6.1.0001>.
- Eilola, Jari
- 2003 Rajapinnoilla: Sallitun ja kielletyn määrittelemisen 1600-luvun jälkipuoliskon noituus- ja taikuustapauksissa. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Fink-Jensen, Morten
- 2017 Kristendom, skole og paedagogik i Danmark før 1700. Reformationen i dansk kirke og kultur I. Niels Henrik Gregersen, Carsten Bach-Nielsen (red.) Odense: University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences, vol. 544, 369–389.
- Harasimowicz, Jan
- 2011 Wort-Bild-Wort. Die Rhetorik der lutherischen Kirchenkunst Nordeuropas im 16. und 17 Jahrhundert. Reframing the Danish Renaissance: Problems and prospects in a European perspective. Papers from an International conference in Copenhagen, 28 September – 1 October 2006. National Museum of Denmark, Danish Middle Ages and Renaissance, 104–116.
- 2017 Sichtbares Wort: Die Kunst als Medium der Konfessionalisierung ud Intensivierung des Glaubens in der Frühen Neuzeit. Regensburg: Schnell+Steiner.
- Heikkinen, Antero
- 1969 Paholaisen liittolaiset. Noita- ja magiakäsityksiä ja -oikeudenkäyntejä Suomessa 1600-luvun jälkipuoliskolla (n. 1640–1712). – Historiallisia tutkimuksia 78. Diss. Helsinki: Suomen historiallinen seura.
- Hormia, Yrjö
- 1939 Pyhämaan-Pyhärannan 300-vuotisvaiheita. [Yrjö Hormia].
- 1945 Sukukirja. Kirkkoherra Matthias Melanderin [1639–1674] jälkeläisiä Pyhärannassa, Pyhämaassa ja niiden ympäristössä. [Yrjö Hormia].
- Jokipii, Mauno
- 2002 Suomen ns. uhrirkirkkojen taustaa, historiaa ja tarinaperinnettä. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 89–91(1999–2001), 31–76.
- Karonen, Petri & Hakanen, Marko
- 2017 Personal Agency and State Building in Sweden (1560–1720). – Personal Agency at the Swedish Age of Greatness 1560–1720. Ed. by Petri Karonen, Marko Hakanen & Piia Einonen. Helsinki: SKS. 13–44.
- Karsikas, Auvo
- 1999 Pyhämaan uhrirkirkon raamattukuvien uskonnollinen ja kirkkopoliittinen merkitys. [A. Karsikas].

2000 Pyhämaan luodon uhrikirkko: Rakennus- ja kulttuurihistoriaa. Raamatunkuvien uskonnollinen merkitys. Pyhämaan seurakunta.

Katajala-Peltomaa, Sari & Raisa Maria Toivo

2021 Lived Religion and Gender in Late Medieval and Early Modern Europe. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge.

Kaukovalta, Kyösti

1961 Uudenkaupungin historia 1. Toinen painos. Uusikaupunki: Uudenkaupungin kaupunki.

Knuutila, Jyrki

1990 Avioliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutiona Suomessa vuoteen 1629. – SKHST 151. Diss. Helsinki: SKHS.

Laasonen, Pentti

2003a Eolenius, Henricus Thomae. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– (viitattu 10.6.2022)
<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-002421>

2003b Terserus, Johannes. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997– (viitattu 10.6.2022)
<http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-000453>

2009 Vanhan ja uuden rajamaastossa: Johannes Gezelius nuorempi kulttuurivaikuttajana. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

Lempiäinen, Pentti

1963 Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun. SKHST 64. Diss. Helsinki. Helsinki: SKHS.

Lindgren, Mereth

1983 Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530–1630. Diss. Stockholm. Stockholm: Vitterhets- historie- och antikvitetsakad., Almqvist & Wiksell International

Moxey, Keith P. F.

2013 Visual Time: The Image in History. Durham: Duke University Press.

Nilsén Anna

1986 Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri. Kyrkmålningar i Mälardalskapen och Finland 1400-1534. Stockholm: Kungl. Vitterhets-, historie- och antikvitetsakademien.

Ohlsson, Ragnar

- 1967 Till frågan om Nova Ordinantias tillkomst. – Kyrka, folk, stat. Till Sven Kjöllersström. Lund: Gleerup, 39–52.
- Oja, Linda
- 1999 Varken Gud eller natur: Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige-Stockholm: Stehag.
- Orsi, Robert A.
- 1985 The Madonna of 115th Street: Faith and Community in Italian Harlem, 1880-1950. New Haven: Yale University Press.
- Paasio, Veikko
- 1979 Pyhämaan Historia. [Uusikaupunki]: Uudenkaupungin kaupunki.
- Parvio, Martti
- 1959 Isaacus Rothovius, Turun piispa. SKHT 60. Diss. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura.
- Pegelow, Ingalill
- 2009 Helgonlegender i ord och bild. Stockholm: Carlsson
- Pettersson, Lars
- 1971 Hailuodon palanut puukirkko ja sen maalaukset. –Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 73. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- 1987 Templum Saloense: Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus. –Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 90. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- 1988 Maalari Christian Wilbrandtin kirkkointeriöörit. – Ars: Suomen taide 2, 286–289. Espoo: Weilin & Göös.
- Pirinen, Hanna
- 1991 Neitsyt Maria-aiheiset maalaukset Suomen luterilaisessa kirkkotaitteessa. Teologisen taustan ja kuvasisällön tarkastelua. – Suomen kirkkohistoriallisen seuran vuosikirja 80–81 (1990–1991), 71–89.
- 1996 Luterilaisen kirkkointeriöörin muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirkon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718). – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 103. Diss. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pleijel, Hilding
- 1970 Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige. Stockholm: Verbum.
- Riska, Tove

- 1959 Vehmaan rovastikunta. Suomen kirkot – Finlands kyrkor 1. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Senter, Phil, Mattox, Uta, & Haddad, Eid. E.
- 2016 Snake to Monster: Conrad Gessner's *Schlangenbuch* and the Evolution of the Dragon in the Literature of Natural History. – *Journal of Folklore Research*, 53(1), 67–124. (viitattu 10.10.2022) <https://doi.org/10.2979/jfolkrese.53.1-4.67>
- Svanberg, Jan
- 1998 Saint George and the dragon. Stockholm: Raben Prisma.
- Sourander, Bertil
- 1932 Släkten Sourander. –Suomen sukututkimusseuran vuosikirja XVI (1932), 81–156.
- Sörlin, Per
- 1993 Trolldoms- och vidskepelseprocesserna i Göta hovrätt 1635–1754. Diss. Umeå: Umeå university.
- Toivo, Raisa Maria
- 2014 Uhririkkkoperinne: Luterilainen pyhiinvaellus uuden ajan alun Suomessa? – Suomalaisen pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni. SKS toim. 1399, Tampereen museoiden julkaisuja 136. SKS: Helsinki, 2014, 299–319.
- Toivo, Raisa Maria & Miettinen, Riikka
- 2021 Johdanto. Varhaismoderni lomittunut yhteiskunta. – Varhaismodernin yhteiskunnan historia: Lähestymistapoja yksilöihin ja rakenteisiin. Toim. Raisa Maria Toivo, Riikka Miettinen & Ulla Koskinen. Helsinki: Gaudeamus, 7–23.
- Valkeapää, Leena Elina
- 2020 Saman taiteen lapset. Suomen Muinaismuistoyhdistyksen taidehistorialliset tutkimusretket 1871–1902. – Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 124. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys
- Walta, Matti
- 2015 Virkamiehiä 1600-luvulla: Suomen hallintovirkamiehet 1634–1714 (4. painos), verkkoaineisto.
- Wangsgaard Jürgensen, Martin
- 2013 The Arts and Lutheran Church Decoration. Some Reflections on the Myth of Lutheran Images and Iconography. – *The Myth of the Reformation. A selection of the papers that were presented at the Zurich conference of RefoRC, the Reformation Research Consortium*. Peter Opitz (ed.) (Refo500 Academic studies 9.) Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, 356–380.
- 2018 Ritual and Art across the Danish Reformation: Changing Interiors of Village Churches, 1450–1600. Turnhout: Brepols.

